

ANNA SYLWIA CZYŻ

Kalwaria Żmudzka – zapomniana fundacja biskupa Jerzego Tyszkiewicza

W 1642 roku na Żmudzi tamtejszy biskup Jerzy Tyszkiewicz ufundował kalwarię¹, która miała przyczynić się m.in. do zaktywizowania życia religijnego jego diecezjan i popularyzacji kultu Męki Pańskiej². Była to pierwsza Nowa Jerozolima na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego³.

Założono ją w niewielkiej osadzie Gordy, położonej niecałe 25 km na północny zachód od Telsz (Telšiai), nad rzeką Wardawą (Varduva) i jej odgałęzie-

¹ Jerzy Tyszkiewicz (1599–1656), z linii na Łohojsku i Berdyczowie, od 1633 roku biskup żmudzki, a od 1649 roku wileński. Zwolennik reform soboru trydenckiego. Brał udział m.in. w synodzie piotrkowskim w 1628 roku oraz w toruńskim *colloquium charitativum* w 1645 roku. Popierając zakony tradycyjnie zajmujące się misjami ludowymi oraz reorganizując pracę kurii, doprowadził do odnowy życia religijnego w diecezji żmudzkiej. Poseł Władysława IV do Rzymu, czynnie uczestniczący w procesie kanonizacyjnym Stanisława Kostki. W. Przyałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 2, Petersburg 1860, s. 131–134, 140, 142; E. Tyszkiewicz, *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, Warszawa 1873, s. 37; M. Wołonczewski, *Biskupstwo żmudzkie*, tłum. M. Hryszkiewicz, Kraków 1898, s. 70–74.

² Trudno dostępne tereny, słabo rozwinięta sieć dróg i miasteczek, a co za tym idzie – sieć parafialna powodowały stałą obecność kultu pogańskiego. Wielu ochrzczonych nie praktykowało. W czasie największej popularności reformacji na Żmudzi pozostało jedynie siedem parafii, a do czasów kontrreformacji nie było tam żadnego klasztoru. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 3, Warszawa 1846, s. 474; A.J. Baranowski, *Nurty, fazy i centra barokowej architektury sakralnej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 46, 1984, nr 4, s. 372–373; *idem*, *Rola zakonów w rozwoju oblicza miast i regionów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Lituanos-Slavica Posnaniensia”, 5, 1991, s. 89; J.S. Bystron, *Dzieje obyczaju w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1969, s. 52, 58; M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 28–53.

³ Dostyc niejasna jest wiadomość o kalwarii, którą Jerzy Tyszkiewicz miał ufundować w 1640 roku nad rzeką Szeszupą w pobliżu Mariampola (Marijampole). Najprawdopodobniej próba osadzenia w niej dominikanów nie udało się, a kaplic w ogóle nie wzniesiono. Jedynym śladem po ewentualnym założeniu Nowej Jerozolimy jest nazwa miejscowości funkcjonująca do dziś – Kalwaria (Kalvarija). W XIX wieku miejsce to ze względu na dużą liczbę ludności wyznania mojżeszowego określano jako Kalwaria Żydowska. *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, red. Z. Gloger, Warszawa 1985, s. 317; *Encyklopedia staropolska Trzaski, Everta i Michalskiego*, red. A. Brückner, t. 1, Warszawa 1939, s. 511; *S. Orgelbranda encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 8, Warszawa 1900, s. 44.

niem Pagardenis. Teren ten wchodził w skład żmudzkich *bona mensae episcopalis*⁴.

Pomysł ufundowania kalwarii pojawił się najpewniej w latach 1635–1637, kiedy Jerzy Tyszkiewicz lub ktoś z jego najbliższego otoczenia zauważył niezwykle podobieństwo Gord do topografii Jerozolimy⁵. Bezpośredni świadek tych wydarzeń Mikołaj Bardowski (ur. przed 1620) podaje, że towarzyszyły im cudowne uzdrowienia⁶. W 1637 roku biskup przekazał tamtejszy kościół parafialny dominikanom, którzy z pewnością byli powiadomieni o planach założenia kalwarii. Rok później, w oktawie święta Wniebowzięcia Matki Boskiej, w Gordach pojawiła się specjalna komisja pod przewodnictwem dwóch jezuitów: Benedykta de Soxo (1586–1658) oraz Michała Ginkiewicza (około 1594–1663), która potwierdziła świętość miejsca. Wtedy też na wzgórzach gordyjskich ustawiono krzyże⁷. Odpowiadały one miejscom przynajmniej tych przyszłych dziewiętnastu kaplic, które stanęły na okolicznych szczytach. Potem nastąpiła trzyletnia przerwa w budowie kalwarii spowodowana wyjazdem Jerzego Tyszkiewicza do Rzymu, gdzie pozyskał od Urbana VIII przywileje dla przyszłych kaplic, a także część Ziemi Świętej z Jerozolimy⁸. Pod nieobecność fundatora dominikanie wybudowali nową drewnianą świątynię Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny wraz z klasztorem. Po powrocie Jerzego Tyszkiewicza przystąpiono do dalszych prac związanych z powstawaniem kalwarii. Latem 1642 roku miała miejsce uroczysta ceremonia odmierzenia odległości między poszczególnymi kaplicami. Biskup sam, na kolanach, obchodził wzgórze gordyjskie, sypiąc ziemię z jerozolimskich miejsc Pasji Chrystusa pod przyszłe kaplice, odmierzając jednocześnie odle-

⁴ G. Błaszczuk, *Diecezja Żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań 1992, s. 25–26.

⁵ Dominikanin Ludwik Hryncewicz (zm. 1783) opublikował w 1749 roku, wielokrotnie później wznawiany, modlitewny przewodnik po Kalwarii Żmudzkiej. Można w nim przeczytać, że „jako niegdyś Bóg Patryarsie Jakubowi ukazał ziemię poświęconą na chwałę swoją, tak wielkich zasług mężowi [...] Jerzemu Tyszkiewiczowi [...] to miejsce cudownie objawił rzeczy, obrane na rozpamiętywanie męki Jednorodzonego Syna swego”. Najprawdopodobniej zakonnik opierał się na wcześniejszym, dziś już nieznanym przewodniku po kalwarii. L. Hryncewicz, *Przewodnik pokazujący obchod Drog Chrystusa w Kalwarii Żmudzkiej*, Wilno 1826, s. 8–9.

⁶ *Novae Hierusalem Fax nova ingentem Christi gratiarum thesaurum in Samogitia per illustr. ac reverendiss. Dominum D. Georgium Tyszkiewicz vigilantisimum Pastorem suum, Gordianis in montibus nuper absconditum peregrinis revelans coram inoivente Calvariam illustriss. Domino D. Casimiro Leone Sapieha marschalco curiae M.D.Lith. Słonimensi, Volpensi, Luboszanensi etc. gubernatore facta nec non accensa, eidemque illustr. dicta a Nicolao Bardowski nobili Samogitia philosopho vulgata*, Vilnae 1643, s. 21–23, 26–27.

⁷ *Ibidem*, s. 2–10.

⁸ *Ibidem*, s. 29.

głości między nimi według wielkości uświęconych Męką Pańską⁹. 7 września 1642 roku wystawiono akt fundacyjny potwierdzający ostatecznie własność dominikanów oraz zakres ich obowiązków względem kalwarii¹⁰.

Kompozycja założenia kalwaryjskiego

Przez Kalwarię Żmudzką przepływają dwie rzeki: płynąca na północ Wardawa oraz Pagardenis – jej mały, prawostronny dopływ (zob. plan sytuacyjny Kalwarii). Rzeźba okolicznego terenu to łagodne, raczej niskie wzniesienia. Same Gordy wyraźnie wyróżniają się na tym tle. Są tam wzgórza: św. Jana na wschodzie, Brzozowe na północy, Golgoty na północnym zachodzie oraz św. Heleny na południowym zachodzie, a także trzy wzniesienia znajdujące się pośrodku miasteczka: Piwniczne, Szatria oraz Żwirowe. Gdy w 1637 roku zakonnicy zostali sprowadzeni do Gord, dominantą było Wzgórze św. Jana, na którym stał drewniany parafialny kościół z końca XVI wieku¹¹. Zabudowania osady ulokowane były wzdłuż Wardawy i Pagardenis, rozszerzając się w kierunku południowym. Lewy brzeg, przez swoje nieregularne ukształtowanie, był niemal niezamieszkały. Dominikanie na północ od Wzgórza św. Jana wzniesli nową drewnianą świątynię wraz z klasztorem¹². Szesnaście kaplic upamiętniających Mękę Pańską usytuowano na lewym, dalsze trzy postawiono na prawym brzegu Wardawy. Są to stacje:

1. Wieczernik;
2. Pożegnanie z Matką;
3. Modlitwa w Ogrójcu;
4. Pojmanie;

⁹ *Ibidem*, s. 29; *Prerogatywa Zakonu Kaznodziejskiego z faworów łask, y dobrodzieystw osobliwzych, sobie od swej Matki y Opiekunki, Nieba y ziemi krolowej SS. Matki Światowi Sarmackiemu przez x. Józefa, T., G. Szymaka, Pisma S. Doktora, Pisma Apost: y na ten czas Wileńskiego konwentu SS. AA. Filipa y obu Jakubow Przeora, tegoż Zakonu Prowincyi Litewskiej, Objawiona. Roku objawionego światowi przez Macierzyństwo Panny Słowa Przedwiecznego 1775*. W Wilnie. w Drukarni J.K.MciWW. XX. Franciszkanow, s. 426; E. Iwanowski, *Wspomnienia narodowe*, Paryż 1861, s. 481; K. Proniewska, *Pioseneczki. Bogu na chwałę, na pamiątkę Przyjaciółom*, Wilno 1858, s. 12; W. Przyałgowski, *op. cit.*, s. 133; M. Wołoncewski, *op. cit.*, s. 71, 176.

¹⁰ J. Buszyński, *Kościół i klasztor oo. dominikanów w Kalwarii na Żmudzki*, „Tygodnik Ilustrowany”, 2, 1861, nr 116, s. 230.

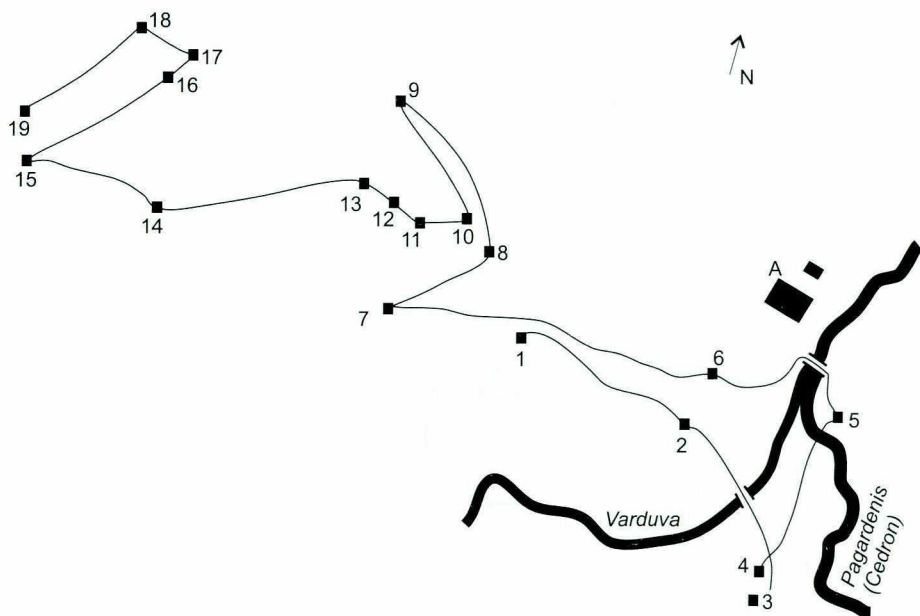
¹¹ G. Błaszczyk, *Diecezja Żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 190; P. Šverebas, *Žemaičiu, Kalvarija*, [w:] *Lietuvos vienuolynai. Vadovas*, Vilnius 1998, s. 424.

¹² K. Čerbulėnas, A. Jankevičienė, *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius 1994, s. 29; D. Vasiliūnienė, *Žemaičiu, Kalvarija*, „Liaudies kultūra” 1994, z. 2, s. 34.

184. Kalwaria Żmudzka – kaplica Sąd Kajfasza

5. Cedron;
6. Sąd Annasza;
7. Sąd Kajfasza oraz Piwnica (il. 184);
8. Sąd Pilata;
9. Sąd Heroda;
10. Ratusz, czyli ostateczny wyrok na Chrystusa (il. XXIX);
11. Spotkanie z Matką;
12. Św. Weronika (il. XXX);
13. Brama Miejska, czyli Pierwszy Upadek (il. XXX);
14. Szymon Cyrenejczyk, czyli Drugi Upadek (il. 185);
15. Trzeci Upadek;
16. Odarcie z szat (il. 186);
17. Ukrzyżowanie (il. 186);
18. Grób (il. 187);
19. Znalezienie Krzyża przez św. Helenę.

Mapa 2. Plan sytuacyjny Kalwarii Żmudzkiej, połowa XVII wieku. A – kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, 1–19 kaplice

W Kalwarii Żmudzkiej odnajdujemy te same dominanty, co w Jerozolimie. Wzgórze św. Jana pełni rolę Góry Oliwnej, na którym umieszczono kaplice: Modlitwa w Ogrójcu oraz Pojmanie (il. 188). Rzeka Cedron w Jerozolimie opływa Górę Oliwną od zachodu. Choć Wardawa leży po zachodniej stronie Wzgórza św. Jana, to nie odgrywała roli Cedronu zapewne z powodu swojej wartości i głębokości. Istniał bowiem zwyczaj, że pielgrzymi przechodzili przez świętą rzekę, ponieważ żołnierze Chrystusa „wepchnęli w rzekę Cedrową, ponurzyli go i z głową. Sami zdraycy szli po moście, Pana wiedli w rzekę”¹³. Płytką i spokojną Pagardenis była pod tym względem praktyczniejsza. Syjon to niezbyt wyróżnione Wzniesienie Piwniczne i Żwirowe pośrodku sanktuarium. Tam wybudowano kaplicę Sąd Kajfasza (il. 184) oraz Wieczernik, Pożegnanie z Matką i Sąd Annasza. Powodem niezbyt zgodnego z topografią jerozolimską usytuowania Syjonu jest płaski teren, który rozciąga się za Wzniesieniem Piwnicznym. Górze Moria w Kalwarii Żmudzkiej odpowiada Wzgórze Brzozowe z kaplicami: Sąd Piłata i Ratusz (il. XXIX). Nieco z tyłu, w kierunku zbliżonym do zachodniego, wybudowano kaplicę Sąd Heroda. Golgota (il. 186), tak jak w Jerozolimie, znajduje się w północno-zachodniej części sank-

¹³ L. Hryncewicz, *op. cit.*, s. 20.

187. Kaplica Grób Pański

warii Żmudzkiej, zawierający podział na Drogę Pojmania i Drogę Krzyżową¹⁶. Szczególnie charakterystyczną cechą, obecną we wszystkich kalwariach wytyczanych za pomocą planu Niderlandczyka, jest pętla wykreślona między

¹⁶ Droga Pojmania zaczyna się na niezbyt wyróżnionym Syjonie od kaplicy Wieczernik, a przez stację Pożegnanie z Matką prowadzi w kierunku wschodnim na Górę Oliwną. Stamtąd pielgrzymi kierują się ku północy, nad Cedron. Po przejściu przez rzekę skręcają na zachód do kaplicy Annasza, by następnie skierować się bardziej ku południowi, czyli ku stacji Sąd Kajfarsza. Dalej droga prowadzi na północ, gdzie są kaplice: Sąd Piłata, Herod i Ratusz. Tworzą one niezamkniętą, wydłużoną pętlę. Przy kaplicy Ratusz rozpoczyna się Droga Krzyżowa. Ze Wzgórza Brzozowego – Góry Moria pielgrzymi schodzą w płytką dolinę, w której są kaplice: Spotkanie z Matką, Św. Weronika oraz Brama Miejska. Droga prowadzi dalej na północny zachód, a następnie skręca na południe do stacji Szymon Cyrenejczyk i Trzeci Upadek. Stamtąd pielgrzymi podążają wyginającą się łukiem dróżką na Golgotę, by później zawrócić na Wzgórze św. Heleny.

stacjami: Sąd Piłata, Sąd Heroda oraz Ratusz. Stanowi ona nawiązanie do historii sądu nad Chrystusem, gdy z pałacu Piłata zaprowadzono Jezusa do Heroda, a stamtąd z powrotem do Piłata, tak jak czytamy w Ewangelii według św. Łukasza: „Otóż ja przesłuchałem Go wobec was i nie znalazłem w Nim żadnej winy w sprawach, o które Go oskarżacie. Ani Herod, bo odesłał Go do nas”¹⁷. W Kalwarii Żmudzkiej pętla przybrała wydłużony, niezamknięty do końca kształt. Stacje, które Adrychomiusz umieścił poza murami Jerozolimy, także w Kalwarii Żmudzkiej zostały postawione tam, gdzie nigdy nie było zabudowy.

Bez wątpienia Jerzy Tyszkiewicz spotkał się z ideą takiego wyjątkowego zespołu sakralnego w Kalwarii Zebrzydowskiej. Na początku lat dwudziestych XVII wieku był kanonikiem krakowskim, a wcześniej uczył się w tamtejszym kolegium jezuickim¹⁸. Fundacja Mikołaja Zebrzydowskiego, w której od września 1609 roku odprawiano nabożeństwa, od początku cieszyła się ogromną sławą¹⁹. Śmiało można przypuszczać, że Jerzy Tyszkiewicz był w Kalwarii Zebrzydowskiej, która na pewno obok planów Adrychomiusza okazała się pomocna w zakładaniu Nowej Jerozolimy na Żmudzi. W Gordach, tak jak w Małopolsce, Wieczernik umieszczono między kaplicami Sąd Annasza i Sąd Kajfasza. Powtórzone wszystkie najważniejsze elementy, o których wspomniał Niderlandczyk. Poza tym oba sanktuaria zbliża kult Matki Bożej. Początkowo w Kalwarii Zebrzydowskiej był on skupiony wewnątrz kościoła. Choć istniały dwie kaplice o wezwaniu maryjnym, to dopiero w latach trzydziestych XVII wieku postanowiono wprowadzić dróżki Matki Boskiej²⁰. Podobnie było w Kalwarii Żmudzkiej, w której wybudowano kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i niemal od razu w jednym z ołtarzy bocznych umieszczono jej cudowny wizerunek, nie podejmując jednak idei dróżek maryjnych²¹. Mimo to główne uroczystości w sanktuarium ściśle wiązały się z jej osobą. W pierwszą niedzielę po wspomnieniu święta Nawiedzenia Matki Boskiej miała miejsce procesja zwana „Wielką Kalwaryją”²². Dróżki Męki Pańskiej obchodzono wtedy z relikwią Krzyża Świę-

¹⁷ Łk 23, 13–16.

¹⁸ W. Przyałkowski, *op. cit.*, s. 131–132; E. Tyszkiewicz, *op. cit.*, s. 37.

¹⁹ H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 236.

²⁰ *Ibidem*, s. 70, 75, 106.

²¹ Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (typ *Eleusy*) z około 1625 roku został według tradycji przywieziony z Rzymu przez późniejszego przeora Kalwarii Żmudzkiej Piotra Puchaczewskiego. S. Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891, s. 102; R. Butvilaitė, *Žemaičių Kalvarijos ŠVČ. Mergelės Marijos Aplankymo bažnyčios paveikslai ir sieninė*, [w:] *Žemaičių praeitis*, red. A. Butrimas, Vilnius 1993, s. 158–171; A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny w Polsce*, t. 4, Kraków 1911, s. 206–207; N. Markauskaitė, *Žemaičių Kalvarijos Stebuklingasis Dievo Motinos paveikslas*, [w:] *Žemaičių...*, s. 152–157.

²² Dziwi, że najważniejsze uroczystości kalwaryjskie wiązały się ze świętem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, a nie ze świętem Wniebowzięcia. Wydawałoby się to logicznym na-

tego²³. Taki sam jest też porządek zakładania kalwarii w Małopolsce i na Żmudzi – stwierdzenie nadprzyrodzonego podobieństwa terenu do topografii Jerozolimy, ustawienie krzyży na wzgórzach, wymierzenie kalwarii i uroczystość jej proklamowania, budowa kaplic.

Pod względem układu drózek i kaplic Kalwaria Żmudzka stanowi organizm jednolity, niepodlegający większym przemianom, powstały w bardzo krótkim czasie. Zmianom ulegały jedynie dominanty krajobrazu Nowej Jerozolimy. Tuż po założeniu kalwarii wyróżniało się Wzgórze św. Jana, czyli Ogrójec. Pewną przeciwwagą dla niego były kościół i klasztor Dominikanów na lewym brzegu Wardawy, a z pewnością Wzgórze Golgoty na północnym zachodzie. Ogrójec i kościół kalwaryjski były o tyle ważne, że widzieli je z daleka pielgrzymi, przybывая do sanktuarium głównym traktem prowadzącym od wschodu. Zmiany przyszły wraz z nowym drewnianym kościołem wybudowanym w latach 1749–1750, w niewielkim oddaleniu od starego. Nowa świątynia, fundacji biskupa Antoniego Tyszkiewicza (1709–1762), była większa, miała wyższą wieżę oraz dodatkowo stojącą obok dzwonnice²⁴. Sytuacja zmieniła się radykalnie, gdy w latach 1785–1822 wybudowano murowany kościół, a zwłaszcza około 1900 roku, kiedy po pożarze znacznie podwyższono jego wieżę²⁵. Wtedy stał się on jedyną dominantą w części wschodniej, w małym stopniu równoważoną przez Ogrójec (il. 188)²⁶.

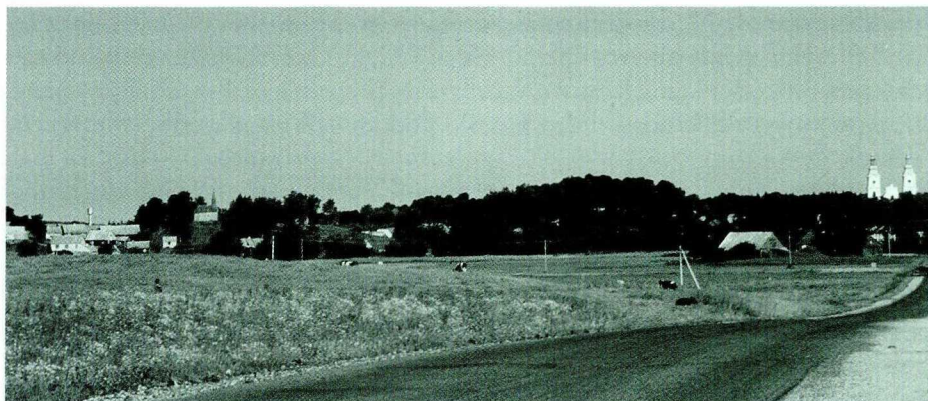
stepstwem nawiązania do wezwania świątyni dominikanów. Nie znamy dokładnej daty uroczystego wymierzenia Kalwarii Żmudzkiej. Być może owa uroczystość miała miejsce w czasie oktawy święta Nawiedzenia i stąd bierze się czas „Wielkiej Kalwarii”.

²³ Jerzy Tyszkiewicz przekazał zakonnikom partykulę Krzyża Świętego 5 lipca 1649 roku. Pozyskał ją z lubelskiego kościoła Dominikanów przez swego krewnego Janusza (zm. 1649), wojewodę kijowskiego. J. Buszyński, *op. cit.*, s. 229–230; J. Totoraitis, *Vyskupas Jurgis Tiškevičius Žemaičiu, Kalvarijos Išteigėjas. 300 Metu, sukaktuvėms paminėti*, Marijampolėje 1939, s. 43–44.

²⁴ *Wizyta klasztoru i kościoła oo. Dominikanów kalwaryjskiego w powiecie telszewskim w dekanacie olsiadzkim położonego z roku 1821*, s. 27, 29 (Lietuvos Valstybinė Istorijos Archyvas, dalej: LVIA). Bp Antoni Tyszkiewicz sprowadził zwłoki swego krewnego z Królewca, gdzie ten zmarł, chroniąc się przed najazdem wojsk moskiewskich na Wilno, oraz złożył je w krypcie wybudowanej przez siebie świątyni. *List ks. Kazimierza Przetyszkiewskiego do bp Antoniego Tyszkiewicza, z 1760 r.* (LVIA); M. Wołonczewski, *op. cit.*, s. 101; P. Šverebas, *op. cit.*, s. 426.

²⁵ Projekt murowanego kościoła pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny zakonnicy zamówili u wziętego architekta wileńskiego Augustyna Kossakowskiego (1737–1803). Świątynię zbudowano na planie prostokąta, w typie trójnawowej bazyliki, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i dwuwieżową fasadą. *Wizyta klasztoru i kościoła parafialnego ww. oo. Dominikanów kalwaryjskich, w powiecie telszewskim w dekanacie olsiadzkim położonego z roku 1828*, s. 24 (LVIA); V. Jankauskas, *Žemaičiu, Kalvarijos bažnyčios ir vienuolyno architektūrinio ansamblio raidos bruožai*, [w:] *Žemaičiu, ...*, s. 175; J. Totoraitis, *Žemaičiu, Kalvarija*, Marijampolėje 1937, s. 28.

²⁶ Szczególna sytuacja zaistniała nieco wcześniej, w latach 1822–1825, gdy cały kompleks kalwaryjski składał się z kaplic, starego i nowego (murowanego) kościoła oraz z drewnianego klasztoru.

188. Kalwaria Żmudzka, widok od wschodu na Wzgórze św. Jana z kaplicą Modlitwa w Ogrójcu, po prawej stronie wieże kościoła

Kalwaria Żmudzka to nie tylko sanktuarium, ale także miasteczko, które bardzo szybko straciło swoją pierwotną nazwę – Gordy²⁷. Od 1637 roku osada zaczęła się rozwijać nie tylko na prawym, ale także na lewym brzegu Wardawy. Budynki mieszkalne zaczęto stawiać między kaplicami, nie wychodząc poza linię Wzgórze Brzozowego i Wzniesienia Piwnicznego. W okolicach Golgoty i Wzgórze św. Heleny nigdy nie wznoszono domów. Zabudowa miasteczka nie była specjalnie regularna i trwała. Do XIX wieku stawiano jedynie budynki drewniane, a mieszkańcy pracowali głównie przy obsłudze pątników. Pielgrzymkowy charakter miasta widać zwłaszcza w sieci ulic i dróg. Przy stosunkowo szerokiej, jak na tak małą osadę, głównej ulicy z dużym placem stoi murowany kościół. Jest to jednocześnie najważniejsza droga wjazdowa. Trzy szosy przebiegające przez miejscowość to jednocześnie drożki kalwaryjskie (il. XXX). Inne stanowią podstawę sieci obecnych ulic, przy których stoją domy. Kalwaria Żmudzka jest więc przykładem dominacji zespołu pielgrzymkowego nad miastem, co daje najpełniejszą możliwość przeniesienia krajobrazu Jerozolimy²⁸. Kalwaria staje się tętniącym życiem miejscem nawet wtedy, gdy nie ma w niej pielgrzymów, co zdarza się zwłaszcza zimą. Sugeruje więk-

²⁷ W 1690 roku w dokumencie synodu diecezjalnego zapisano: „Gordy alias Kalwaria”. Jerzy Tyszkiewicz nazywał Gordy „Królestwem Cierpiącego” albo „Nową Jerozolimą”. Bardzo często określano ją jako „święta”. Z czasem dla podkreślenia jej przynależności terytorialnej zaczęto mówić Kalwaria Gordyjska, a potem Kalwaria Żmudzka (Żemaičiu Kalvarija) dla odróżnienia od wileńskiej. Pod tą nazwą znana jest do dziś, choć w latach 1964–1990 funkcjonowała jako Varduva. *Collectanea Constitutionum Synodaliūm Dioecesis Samogitiensis*, Vilnae 1690, s. 145; M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 527; P. Šverebas, *op. cit.*, s. 426; J. Totraitis, *Lietuvos Jeruzalė*, Marijampolėje 1937, s. 15, 19.

²⁸ A. Mitkowska, *Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 28, 1983, nr 3, s. 184; *eadem*, *Wambierzyce*, Wrocław 1984, s. 81.

szą identyczność Nowej Jerozolimy ze Świętym Miastem, w którym się przecież mieszka i gdzie miejsca upamiętniające Mękę Chrystusa znajdują się między innymi budynkami. W historii urbanistyki litewskiej jest to jedyny przykład, w którym całe miasteczko zostało podporządkowane założeniu sakralnemu.

Kaplice

Obecnie w Kalwarii Żmudzkiej znajduje się sześć murowanych i trzynaście drewnianych kaplic. Nie przedstawiają one większej wartości artystycznej. Ich budowniczymi i dekoratorami byli lokalni rzemieślnicy i artyści. Wykonano je z materiału taniego i łatwo dostępnego – drewna i kamieni polnych. Mimo niskich ocen formalnych, warto podkreślić piękno kaplic, tkwiące w ich prostocie i niezwyklej malowniczości. Świetnie wyglądają na tle zieleni. Wtapiając się w nią, nie rażą swą innością, są immanentną częścią natury. Pod tym względem szczególnie wyjątkowe są kaplice zbudowane z polnych kamieni.

Na podstawie analizy źródeł archiwalnych oraz ikonograficznych można stwierdzić, że większość drewnianych kaplic powtarza formy tych postawionych jeszcze przez Jerzego Tyszkiewicza, a potem sukcesywnie remontowanych. Jeśli chodzi o murowane kaplice, to przynajmniej Pojmanie, Spotkanie z Matką, Szymon Cyrenejczyk (il. 185) oraz Grób (il. 187) sięgają połowy XVII wieku. Świadczy o tym grubość muru i jego nieregularny wątek, w którym widać kilka reperacji, a także ich uproszczone formy stylistyczne. Kaplicę Wieczernik ufundował Antoni Tyszkiewicz około 1750 roku²⁹. Ratusz (il. XXIX) wybudowano w 1878 roku³⁰. Mniej więcej w tym samym czasie wzniesiono nową drewnianą kaplicę Modlitwa w Ogrójcu.

Formy większości kaplic wiążą się ściśle z funkcją i treścią, które przekazuje ich wezwanie. Na Górze Oliwnej, przy stacji przypominającej o modlitwie Chrystusa, mówiono podczas „Wielkiej Kalwarii” pierwsze kazanie. Dlatego w fasadzie znajduje się balkon, po którym dziś zostały jedynie wsporniki. Podwójne wnętrze w kaplicy Sąd Kajfasza (il. 184) wiąże się z próbą unocznienia ludowej wiary w zamknięcie Chrystusa w lochu. Pierwsze pomieszczenie – Sąd Kajfasza ma okno w ścianie bocznej. Drugie bez okna to Piwnica, w której znajduje się rzeźba przedstawiająca Chrystusa ze związanymi rękoma³¹. Drugie kazanie głoszone w kaplicy Ratusz (il. XXIX)³². Tam też

²⁹ M. Wołonczewski, *op. cit.*, s. 177; P. Šverebas, *op. cit.*, s. 426.

³⁰ D. Vasiliūnienė, *Žemaičių Kalvarijos*, „Liaudies kultūra”, 1994, nr 3, s. 30.

³¹ „Chrystus został od niezbożnego Kajfasza do piwnicy wepchnięty całą noc bezseną wytrzymał na pośmiewiskach, i urąganiach od złośliwych żołnierzów”. L. Hryniewicz, *op. cit.*, s. 26.

³² J. Totoraitis, *Žemaičių Kalvarija...*, s. 58.

na odpowiedniej wysokości znajduje się balkon. Wyżej w specjalnej niszy umieszczono figurę *Ecce Homo*, zgodnie z historią Męki Pańskiej. Brama Miejska (il. XXX) ma dwie pary drzwi na przeciwległych ścianach – jest więc prawdziwą bramą, a pątnicy, przechodząc przez nią, kłaniali się upadającemu pod krzyżem Zbawicielowi. Ostatnie kazanie zakonnicy głosili przy kaplicy Ukrzyżowania (il. 186), obok której jeszcze na początku XX wieku stała drewniana mównica. Plan budowli odpowiada jej wezwaniu. Kaplica Grobu Pańskiego (il. 187) w pewien – raczej odległy – sposób nawiązuje do Sanktuarium Golgoty. Choć jest to wewnątrz jednoprzestrzenne, forma jego zamknięcia (trójboczna) usprawiedliwia to skojarzenie. W niszy nad portalem znajduje się malowana na desce postać anioła – strażnika Grobu Chrystusa.

Wystrój i wyposażenie kaplic są niezwykle skromne. Ograniczają się do gipsowych figur, polichromii oraz obrazów z pierwszej połowy XX wieku, wykonanych przez ludowych artystów.

Od połowy XVII wieku kalwaria w Gordach była obok Szydłowa (Šiluva) najważniejszym miejscem pielgrzymkowym na Żmudzi³³. Każdy Żmudzian poczytywał za swój obowiązek przynajmniej raz w życiu pielgrzymować do Nowej Jerozolimy³⁴. Dziś jest ona małym miasteczkiem ze skromną parafią zagubioną pośród jezior i lasów Żmudzkiego Parku Narodowego. Niemal całkowicie upadła idea pielgrzymowania. Procesyjne obchodzenie drózek Męki Pańskiej ma miejsce tylko na święto Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny. Niegdyś obchody tej głównej uroczystości kalwaryjskiej trwały kilkanaście dni. Obecnie gromadzi się na nią jedynie okoliczna ludność, która nie potrafi zapełnić przestronnego kościoła. Mimo to należy stwierdzić, że dzięki mieszkańcom Kalwarii Żmudzkiej wciąż jest żywa idea Nowej Jerozolimy. To oni w czasach, gdy Litwa stanowiła część ZSRR, stawiali opór przymusowej ateizacji oraz sprzeciwili się zburzeniu kaplic, chroniąc w ten sposób nie tylko wiarę ojców, ale także historię swego narodu. W 1988 r. Jan Paweł II, podkreślając wagę tego miejsca i jego chwalebna przeszłość, nadał kościołowi kalwaryjskiemu tytuł bazyliki mniejszej³⁵.

³³ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895, s. 804.

³⁴ E. Iwanowski, *op. cit.*, s. 472; J. Totoraitis, *Lietuvos...*, s. 3.

³⁵ P. Šverebas, *op. cit.*, s. 428.

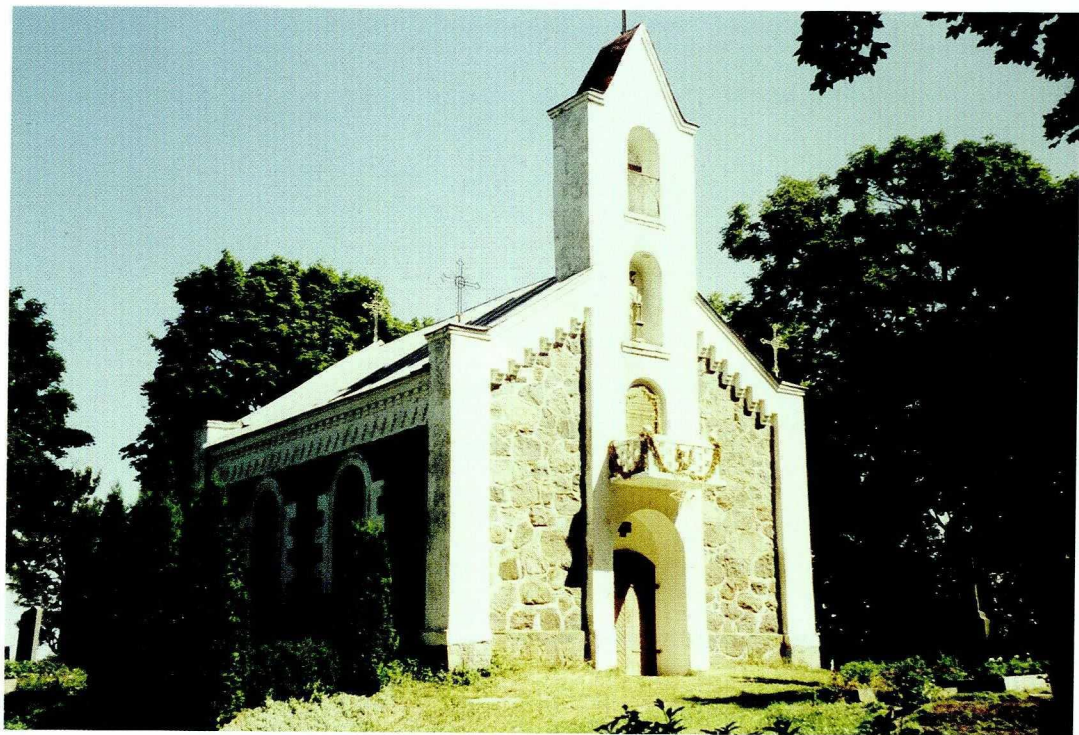
Kalwaria Żmudzka – the forgotten foundation of bishop Jerzy Tyszkiewicz

Abstract

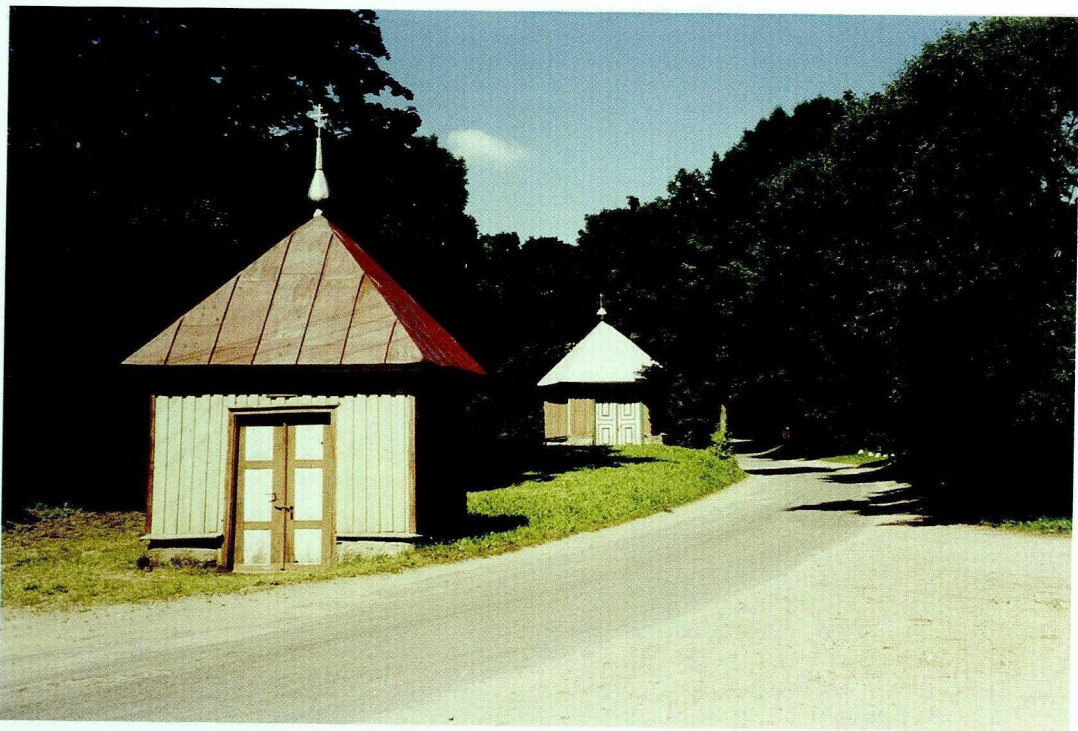
The Calvary Complex in Gordy (Žemaičių Kalvarija now Lithuania), in Żmudź, was founded by Bishop Jerzy Tyszkiewicz in 1642. The whole complex was under the protection of Dominican friars. This is one of the earliest, in fact the third, Calvary complex in Polish-Lithuanian commonwealth and the first in Lithuanian area.

Kalwaria Żmudzka belongs to a group of the so-called great European Calvaries. The whole complex consists of 13 wooden chapels (Departing from Mother, Prayer in Olives Garden, The Cedron River, Judgment of Annas, Judgment of Kaifas, Judgment of Pilat, Judgment of Herod, Saint Veronica, Town Gate – the first fall, The third fall, Stripping of Christ's Garments, Crucifixions, Finding the Holly Cross) and 6 stone pilgrimage chapels (Last Supper, Arrest of Christ, Town Hall – the final sentence of Christ, Meeting with Mother, Simon of Cyrene – the second fall, Sepulcher). Most of them descend from the baroque period, but this is the folk-culture baroque. The other two come from 19th c. (Prayer in Olives Garden, Town Hall – the final sentence of Christ). The architecture of all the chapels is rather simple. The most prominent and monumental one is the wooden chapel of Crucifixions (in shape of a Greek cross with the third-side close presbytery).

The design of the whole foundations, like other Polish-Lithuanian Calvary complexes, is based on Adrichomius's map of Jerusalem. The structure aims at the reconstruction of Christ's path in Jerusalem with a characteristic division into the Chapels of the Way of Lord's Arrest (Mount of Olives, The Cedron River Valley, Mount of Zion) and the Chapels of the Way of the Cross (Jerusalem's gates and Golgotha). The chapels are located along attractive routes of small mountainous and picturesque scenery. The whole pilgrimage concept has undergone a complex process of adjustment to the Jerusalem pattern and to the conditions of local scenery with the preservation of the topographical logic (necessary for the Calvary programme). The dominant elements in the whole complex are The Mountain of Olives, Golgotha and a church (two-tower facade) built by Augustyn Kossakowski in 1785–1822 (the previous two were wooden ones).

XXIX. Kalwaria Żmudzka – kaplica Ratusz

XXX. Kalwaria Żmudzka – kaplica Święta Weronika, w tle Brama Miejska